

ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ՝ ՀԱԿՈՒԲ ԶՈՐՅԱՆ

Հակոբ և Էսթեր Զորյաններ

Պատմաբան, հնագետ, սոցիոլոգ և տնտեսագետ, պրոֆեսոր Հակոբ Զորյանը անցյալ դարի 20-30-ական թթ. խորհրդահայ պատմագիտության և բարձրագույն կրթության բնագավառների նշանավոր դեմքերից է:

Ծնվել է Տրապիզոնի վիլայեթի Օրդու քաղաքում: 1900-1908 թթ. սովորել է ծննդավայրի, իսկ 1908-1912 թթ. Կ.Պոլսի Պերպերյան վարժարանում: 1919-1920 թթ. ուսումը շարունակել է Լոզանի համալսարանի փիլիսոփայության, ապա՝ 1920-1925 թթ. Բեռլինի համալսարանի քաղաքատնտեսության ֆակուլտետներում, մասնագիտացել սոցիոլոգիայի, քաղաքատն-

տեսության, փիլիսոփայության ու պատմագիտության մեջ: Բեռլինի համալսարանում Ջորյանի քաղաքատնտեսության գծով պաշտպանած ավարտական աշխատությունը դոկտորի աստիճանով (թեման՝ «Սոցիալական շերտավորումը միջնադարյան Հայաստանում») շարադրվել է պրոֆեսորներ Վ. Ջոմբարտի և Յու. Մարկվարտի մոտ: 1925 թ. ամռանից սկսել է աշխատակցել Բեռլինում ՀՀ դիվանագիտական առաքելությանը, որը գլխավորում էր Ջեյմս Գրինֆիլդը: Այստեղ նա ծանոթացել է հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներին՝ ահաբեկող «Նեմեսիս» գործողության կազմակերպիչ, ԱՄՆ-ից ժամանած Շահան Նաթալիի հետ: Ջորյանն անդամակցել է հույժ գաղտնի այն խմբակին, որը առաջադրանք էր ստացել ահաբեկչական ակտ կազմակերպել Մեհմեդ Թալեաթ փաշայի դեմ: Բացի Ջորյանից խմբակի մեջ էին մտնում Սողոմոն Թեհլիրյանը, Լիպարիտ Նազարյանը, Հրաչ Փափագյանը և Վահան Զաքարյանը: Ջորյանն է ճանաչել Թալեաթին և Թեհլիրյանի համար բնակարան վարձել նրա տան դիմաց: 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինի Շառլոտենբուրգ պողոտայի Հարդենբերգ փողոցում Թեհլիրյանը գնդակահարել է դահճին:

1925 թ. հոկտեմբերին Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Ջորյանին հրավիրել է Երևան՝ դասավանդելու Պետական համալսարանում: Մինչև 1937 թ. դասավանդել է «Հայ ժողովրդի պատմություն» և «Քաղաքատնտեսություն» առարկաները: 1929-1937 թթ. եղել է Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, 1931-1937 թթ.՝ պատմության ֆակուլտետի դեկան: Համատեղությամբ վարել է նաև Հանրային գրադարանի տնօրենի (1928-1929), Երևանի պետհամալսարանի սոցիալ-տնտեսագիտական ֆակուլտետի դեկանի (1928-1930),

Կոոպերատիվ-տնտեսագիտական ինստիտուտի տնօրենի (1930-1931), ՀԽՍՀ գիտությունների ինստիտուտի գիտնական-քարտուղարի (1931), ՀԽՍՀ լուսժողկոմատի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի տնօրենի (1932-1935), Պատմության պետական թանգարանի տնօրենի (1936-1937) պաշտոնները:

1926 թ. ընտրվել է ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի պատմահասարակագիտական բաժնի թղթակից-անդամ, նրան 1929 թ. շնորհվել է դոցենտի, 1936 թ.՝ պրոֆեսորի կոչում: 1928-1931 թթ. եղել է Մարքսիստ-պատմաբանների հանրապետական ընկերության հիմնադիր նախագահ: 1930 թ. ընդունվել է ՀամԿ(բ)Կ շարքերը:

Հ. Զորյանի գրչին են պատկանում քսանից ավելի գիտական հոդվածներ, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի հին ու միջնադարյան պատմության քաղաքական և հասարակական-տնտեսական կյանքի հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: 1935 թ., Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի հանձնարարությամբ, Զորյանի գլխավորությամբ ստեղծվել է հեղինակային խումբ, որը ձեռնամուխ է եղել միջնակարգ դպրոցների համար հայ ժողովրդի պատմության դասագրքի ստեղծման աշխատանքներին:

Ստալինյան բռնաճնշումների տարիներին հայրենասեր վաստակաշատ գիտնական-մանկավարժն անակնկալ հայտնվեց «Ժողովրդի թշնամիներ» հորջորջված մտավորականների «սև ցուցակում», դարձավ անհատի պաշտամունքի կամայականությունների անմեղ զոհ: Զորյանը ձերբակալվեց 1937 թ. օգոստոսի 8-ին, դատապարտվեց Երևանի պետական համալսարանի «Պրոֆեսորների գործով», իբր «Հայաստանում գոյություն ունեցող ճյուղավորված ապստամբական հակախորհր-

դային դաշնակցական կազմակերպության 18 ակտիվ անդամներից մեկը, որը, հավաքագրվելով գերմանական հետախուզության կողմից, ուղարկվել էր Խորհրդային Միություն՝ լրտեսական-հետախուզական աշխատանքի համար»՝ ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 63, 67 և 68-րդ հոդվածներով նախատեսված մեղադրանքով¹։ Անդրկովկասի զինվորական տրիբունալի 1939 թ. սեպտեմբերի 6-ի որոշմամբ Ջորյանը դատապարտվել է մահապատժի։ 7 ամիս մահապարտների խցում մնալուց հետո՝ 1940 թ. մարտի 17-ին, ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական տրիբունալի կողմից վերոհիշյալ դատավճիռը բեկանվել է և N6585 գործը վերադարձվել լրացուցիչ քննության։

Ի վերջո, ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ Հատուկ խորհրդակցության 1941 թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշմամբ, Հ. Ջորյանը դատապարտվեց ազատազրկման՝ ուղղիչ-աշխատանքային ճամբարում 8 տարի ժամկետով, տեղափոխվելով Ուրալ՝ Չելյաբինսկից ոչ հեռու գտնվող քաղբանտարկյալների կալանավայրերից մեկը։ Այստեղ էլ նա 1942 թ. վախճանվեց։ Միայն 1955 թ. ապրիլի 2-ին ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիան վերանայեց Հ. Ջորյանի մեղադրական գործը, չեղյալ հայտարարեց ՆԳԺԿ Հատուկ խորհրդակցության որոշումը և հանցակազմի բացակայության պատճառով նրան լիովին արդարացրեց (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 5, գ. 935, թ. 17-29)։

Ստալինյան բռնաճնշումների ալիքը հարվածեց նաև Հակոբ Ջորյանի կնոջը՝ Էսթեր Ջորյանին։ Ամուսնու հետ Խորհրդային Հայաստան վերադառնալուց հետո, Է. Ջորյանը 1929 թ. հոկտեմբերից մինչև 1936 թ. աշխատել է Երևանի պետական համալսարանում որպես օտար լեզուների դասախոս։ ՀԽՍՀ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 1, գ. 1091-1107, հ. 1, թ. 169-172։

ՆԳԺԿ-ի որոշմամբ 1937 թ. հոկտեմբերի 22-ին կալանավորվել է այն բանի համար, «որ նրա ամուսին՝ Հակոբ Զորյանը, լինելով նախկին դաշնակ, միաժամանակ հանդիսացել է Հայաստանի միացյալ հակասովետական նացիոնալիստական կազմակերպության անդամ և եղել է օտարերկրյա հետախուզության գործակալ: Բացի այդ, դատապարտյալ Էսթեր Զորյանը 1913-1923 թ. արտասահմանում եղած ժամանակ հանդիսացել է դաշնակցական պարտիայի անդամ, եղել է դատապարտյալ Զաբել Եսայանի ընկերուհին և տարել է հակասովետական ազդեցության»²: Վերը շարադրված մեղադրանքի համար ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ-ին կից Հատուկ խորհրդակցության 1939 թ. հուլիսի 8-ի որոշմամբ Է. Զորյանը դատապարտվել է ազատազրկման 5 տարի ժամկետով: Այն լրանալուց հետո (12 օգոստոսի 1946 թ.) սեպտեմբերի 3-ին եկել է Հայաստան՝ առանց Երևանում բնակվելու իրավունքի: 1948 թ. ապրիլի 16-ից մինչև 1949 թ. փետրվարի 28-ը աշխատել է Սևանի ջրակենսաբանական կայանում որպես արտահաստիքային լաբորանտ: Երկրորդ անգամ ձերբակալվել է 1949 թ. մարտի 5-ին և ԽՍՀՄ ՊԱՄ կից Հատուկ խորհրդակցության 1949 թ. մայիսի 18-ի որոշմամբ դատապարտվել է արտաքսման՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Կրասնոյարսկ³:

ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի դատական կոլեգիան իր 1956 թ. փետրվարի 4-ի որոշմամբ վերանայեց Էսթեր Զորյանի մեղադրական գործը, չեղյալ հայտարարեց

² ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 4, գ. 2515, թ. 20:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 4, գ. 2515, թ. 21:

հատուկ խորհրդակցությունների որոշումները և, հանցակազմի բացակայության պատճառով, նրան լիովին արդարացրեց⁴:

Ստորև առաջին անգամ հրապարակվում են Հակոբ Զորյանի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթեր, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում:

ՄՏԵՓԱՆ Գ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

Հակոբ Զորյանի Մոսկվա գործուղման հաշվետվությունը

26 նոյեմբերի 1928 թ., Երևան

1927 թ. ամառը, հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր ամիսներին, պետհամալսարանի կողմից գործուղվեցի Մոսկվա՝ Երևանում սովորած ռուսերեն լեզուն ավելի խորացնելու և իմ մասնագիտության վերաբերյալ ռուսերեն գրականությանը ծանոթանալու:

Առաջադրած նպատակս աշխատեցա հետևյալ կերպ իրագործել.

ա. հուլիսի 15-ից մինչև օգոստոսի 15-ը աշխատեցա Կոմունիստական ակադեմիայի և Մոսկվայի համալսարանի գրադարաններում: Սույն գրադարաններում աշխատել եմ օրական 6 ժամ: Ծանոթացել եմ, գլխավորաբար, «Под знаменем

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 4, գ. 2515, թ. 24, 25: Տե՛ս նաև՝ Կ. Թերզյան, Հին ու Նոր օրերի հետ.- Վերածնված Հայաստան, 1989, թիվ 3, էջ 18-23: Ա. Հովհաննիսյան, Ս. Ղարիբջանյան, ԿԳԲ-ի նկուղներում. «Գեստապոյի գործակալներ» Էսթեր և Հակոբ Զորյաններ.- Հայություն, 1994, հունվար, թիվ 1, էջ 4-5: Հակոբ Զորյան, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ: Հրատարակության պատրաստեց Պ.Հ. Հովհաննիսյանը, Երևան, 2015:

марксизма», «Вестник Комкадемии», «Историк-марксист» և «Новый Восток» պարբերականներում լույս տեսած հոդվածների հետ:

Իմ այս ընթերցումներին զուգընթաց, լեզուն սովորելու տեսակետից, մեծապես օժանդակել է նաև այն միջավայրը, ուր գտնվել եմ այդ ամիսների ընթացքում: Ապրել եմ գիտական աշխատավորների տանը, ուր ամեն տեսակի հնարավորություն կար այս տեսակետից:

բ. օգոստոսի 15-ից մինչև սեպտեմբերի 15-ը աշխատել եմ Լենինի անվան հանրային գրադարանում: Սույն գրադարանում ամեն օր աշխատել եմ 10-12 ժամ: Հավաքել եմ Հայաստանի միջին դարերի պատմության համար բավականին առատ նյութ: Սկզբնական շրջանում նյութեր եմ հավաքել ակադեմիկոսներ Բարտոլդի և Մառի աշխատություններից: Վերջին շրջանում նյութեր եմ հավաքել նաև եվրոպական լեզուներով գոյություն ունեցող գրականությունից:

Իմ այս հավաքած նյութերի մի մասը օգտագործել եմ «Գյուղացիական ապստամբությունը ֆեոդալական Հայաստանի X դարում» վերնագիրը կրող ուսումնասիրության մեջ, որը տպագրվել է Պետհամալսարանի N4 տեղեկագրում [տե՛ս ՀՄԽՀ Պետ. համալսարանի տեղեկագիր, 1928, N4, էջ 83-108 - Ս.Ղ.]:

Նյութերի մի մասը օգտագործվելու են ուսումնասիրության համար, որը նպատակ ունի ֆեոդալական Հայաստանի XI-XV դարերում քաղաքների անկման պատճառները լուսաբանելու:

Սույն գործուղումից հետո կարողացել եմ իմ մասնագիտությանը վերաբերող ռուսական գրականությունը օգտագործել:

Դասախոս՝ Հակոբ Զորյան

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 20, ց. 10, Գ. 200, թ. 7:
Ինքնագիր:

Հակոբ Ջորյանի դիմումը ՀՍԽՀ Պետական համալսարանի
վարչությանը՝ իրեն Լենինգրադ գործուղելու խնդրանքով

15 մայիսի 1929 թ., Երևան

1929/30 ակադեմիական տարում ինձ հանձնվեց հայոց
պատմության 11-րդ դարուց մինչև 18-րդ դարը ժամանակաշր-
ջանի կուրսը կարդալ: Կարդալու համար հարկավոր է մի շարք
գիտահետազոտական աշխատություններ կատարել Հայաս-
տանում ֆեոդալիզմի քայքայման պրոցեսի և առևտրական
կապիտալի զարգացման շուրջ:

Բացի Հայաստանում գոյություն ունեցող հայկական
աղբյուրների ուսումնասիրությունից, հարկավոր է կարդալ
բազմաթիվ օտար աղբյուրներ, մասնավորաբար, 17-րդ և 18-րդ
դարերի վերաբերյալ: Սույն հրատարակությունների մեծագույն
մասը գոյություն չունի Հայաստանում: Ուստի, խնդրում եմ թույլ
տալ ինձ 1929/30 ակադ. տարվա առաջին սեմեստրը անցկացնել
Լենինգրադի գրադարանում աշխատելու և միաժամանակ
սույնը պատրաստելու: Երկրորդ սեմեստրում հնարավոր է
[անընթեռնելի - Ս.Ղ.] ձևով կարդալ սույն դասախոսու-
թյունները, այս իմ վերցրած առարկաների դասավանդումը չի
տուժի:

Մելքոնյան կտակը գործադրող հանձնաժողովը ի հաշիվ իմ
պատրաստելիք ուսումնասիրությունների հոնորարի որոշ
գումար տրամադրել է Լենինգրադ գնալու և աշխատելու:

Ավելորդ չեմ համարում վարչությանը հայտնել, որ մասնավորաբար 17-րդ և 18-րդ դարերը գրեթե բոլորովին նոր են ուսումնասիրվելու և անհրաժեշտ կլինի որոշ ազատ ժամանակ այդ կուրսը պատրաստելու:

Հարգանք՝ Հակոբ Զորյան
Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 20, ց. 10, Գ. 200, թ. 15-15 շրջ.:
Ինքնագիր:

Հակոբ Զորյանի ինքնակենսագրությունը

21 նոյեմբերի 1934 թ., Երևան

Ծնվել եմ 1894 թ. Տաճկաստանի Օրդու քաղաքում (Տրապիզոնի վիլայեթ): Հայրս եղել է կոշկակար: 8 տարեկան հասակում կորցրել եմ նրան: Մայրս դերձակությամբ մեծացրել է իր 4 երեխաներին:

Նախնական կրթությունս ստացել եմ Օրդուի հայոց վարժարանում: 1908 թ. գնացել եմ Կ.Պոլիս և նյութական մեծ դժվարություններ կրելով ավարտել եմ Սկյուտարի Պերպերյան միջնակարգ դպրոցը: 1912-1914 թթ. ծննդավայրում՝ Օրդու քաղաքում ուսուցիչ եմ եղել: 1915-1918 թթ. Բուլղարիայում Շուլա քաղաքի հայոց վարժարանի վարիչ եմ եղել: 1919-1925 թթ. եղել եմ ուսանող Լոզանի և Բեռլինի համալսարաններում: 1925 թ. ավարտել եմ Բեռլինի համալսարանը դոկտոր փիլիսոփայության տիտղոսով և նույն թվի ամառը հրավիրվել եմ դասախոս Երևանի պետ. համալսարանը:

1912-1920 թթ. եղել եմ դաշնակցական: 1923 թ. Բեռլինում հիմնված Խորհրդային ուսանողական միության, որին

մասնակցում էին հայ, վրացի և ադրբեջանցի ուսանողները, նախագահն էմ ընտրվել առաջին համագումարում: 1924-25 թթ. ուսանողական միությանը կից կոմբջիջի քարտուղարության անդամ էմ եղել: Խորհրդային Հայաստան գալուց հետո 1928 թ. ընդհանուր հիմունքներով ընդունվել էմ կուսակցության մեջ որպես թեկնածու և 1930 թ. անցել էմ անդամ:

Խորհրդային Հայաստանում տարել էմ հետևյալ աշխատանքները: 1925-1934 թթ. դասախոսում էմ պետ. համալսարանում Հայաստանի պատմություն, 1930 թ.-ից ամբիոնի վարիչ էմ այդ առարկայի գծով: 1928-1930 թթ. եղել էմ պետ. համալսարանի սոցիալ-տնտեսագիտական ֆակուլտետի դեկան: 1928-1929 թթ. եղել էմ Հանրային գրադարանի դիրեկտոր: 1930-1931 թթ. եղել էմ Կոռպերատիվ-տնտեսագիտական ինստիտուտի դիրեկտոր: 1931 թ. Գիտությունների ինստիտուտի գիտնական-քարտուղար՝ մինչև այդ ինստիտուտի վերացումը:

1932 թ. մայիս ամսից նշանակվել էմ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր, որտեղ և աշխատում էմ այժմ:

Հասարակական և կուսակցական աշխատանքների գծով տարել էմ մի շարք աշխատանքներ: Պետ. համալսարանում եղել էմ տեղկոմի նախագահ, ԳԱԱ-ի [գիտական աշխատողների սեկցիա - Ս.Ղ.] պատասխանատու քարտուղար, ՀԱՄԽ-ի անդամ, Կոռպերատիվ-տնտեսագիտական ինստիտուտում և Մանկավարժական ինստիտուտում կուսբյուրոյի անդամ: Երթադկոմի և Կուսկենտկոմի գծով ինձ հանձնարարվել են զեկուցումներ, շրջաններում կուսաշխատանքներ, որոնք բոլորն էլ կատարել էմ:

Հակոբ Զորյան

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1, ց. 78, գ. 6064, թ. 2:

ՀՄԽՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի գրությունը Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի մարզային գործադիր կոմիտեին

10 փետրվարի 1934 թ.

ՀՄԽՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը ծրագրել է կազմակերպելու առաջիկա (1934 թ.) ամառը մի շարք գիտական եքսպեդիցիաներ պատմական հուշարձանների ռեգիստրացիայի և ուսումնասիրության համար:

Այդ աշխատանքը կազմում է ինստիտուտի 1934 թ. արտադրական պլանի մեջ նախատեսված նյութերի հավաքման և գիտահետազոտական աշխատանքների ընդհանուր կոմպլեքսի անհրաժեշտ բաղկացուցիչ մասը, պատմական Հայաստանի ինչպես նախնադարյան, նույնպես և ֆեոդալական ու նոր եպոխաների պատմության մարքսիստական լուսաբանության համար:

Որովհետև Լեռնային Ղարաբաղը պատմական մեծ նյութ կարող է ընձեռնել առանձնապես Հայաստանի ֆեոդալական ժամանակաշրջանի բազմակողմանի ուսումնասիրությանը, պատմականորեն կապված լինելով անցյալում Զանգեզուրի (Մեծ Սյունիքի) հետ: Այդ պատճառով ինստիտուտն անհրաժեշտ համարեց ներկա գրությամբ խնդրելու Գործկոմիդ՝ կամ կազմակերպելու տեղիդ համապատասխան մասնագիտական ուժերով Լեռնային Ղարաբաղի սահմանների մեջ մտնող պատմական հուշարձանների, ձեռագրերի և պատմական այլ և այլ փաստաթղթերի ռեգիստրացիա և պատմագիտական ուսումնասիրություններ, ստանալով համապատասխան ծրագիր և ցուցմունքներ մեզնից և կամ թե նյութական և

փոխադրական միջոցներ ընձեռնել ՀՄԽՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտին առաջիկա ամառը գիտարշավ ուղարկելու տեղդ այդ նպատակով: Այդ գիտարշավը կունենա նաև այն նշանակությունը, որ նա տեղերում կկազմակերպի պատմական հուշարձանների պահպանության գործը, որի մասին Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետության կառավարությունն ունի հատուկ որոշում:

Վերոհիշյալ խնդրի կարևորությունն հիմք է տալիս մեզ հուսալու, որ գործկոմդ ուշադրության կառնի այս գրության մեջ արծարծած խնդիրը և իրազեկ կդարձնի Ինստիտուտիս իր ընդունած որոշման մասին այդ առթիվ:

Դիրեկտոր՝

/Հ. Զորյան/

Քարտուղար՝

/Հ. Եղիազարյան/

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 139, թ. 62: Պատճեն